

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 4

1938 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Ա. ԿԵՍԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ (ՅԵՏԱԴԱՐՁ ԱԿՆԱՐԿ)

Ունինք միջադրանքներ ճանչցած, հանդիսաւոր դաշնադիրներով ներադրուած Դատ մը, որ ցարդ մնացած է չլուծւած: Այս դատը ծանօթ է Հայկական Խնդիր անունով, որ Արեւելեան բարդ խնդրի մէկ կարեւոր տարրը հանդիսացած է անցեալին մէջ, եւ այսօր կենդանի է ոչ միայն մեզ՝ Հայերու, այլ նաեւ շահադրդիւ պետութեանց եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ դեր կատարող եւրոպական դիւանագիտութեան համար:

Անհրաժեշտ է լաւ ծանօթանալ այս դատին — Հայկական Հարցին — ծագումին ու զարգացումին, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ լիովին բժբունել անոր էութիւնն ու բովանդակութիւնը, եւ այն վերջնական հանգրւանը, որուն հասած է այժմ, — Հայոց Անկախութեան Դատ:

Այս նիւթը կարենալ խաացնելու, դէպքերուն եւ իրադարձութեանց թափանցելու համար պէտք է կանգ առնել իրենց դիւաւոր դիժերուն մէջ՝

ա) 19-րդ դարուն տիրող կացութեան՝ Օսմ. կայսրութեան մէջ ընդհանրապէս.

բ) Հայ Ժողովուրդի կացութեան՝ նոյն ժամանակաշրջանին.

գ) Արտաքին դիւանագիտութեան դերին, եւ

դ) Հայ Ժողովուրդի ձգտումներուն ու գործադրած ճիգերուն վրա:

517-2001

**

19-րդ դարը, ինչպէս բովանդակ աշխարհի, մեր պատմութեան համար եւս չափազանց հետաքրքրական ու բախտորոշ ժամանակաշրջան է: Թէեւ մենք ունինք այս ժամանակաշրջանը յուզող ու բնորոշող խնդիրներու մասին ընդարձակ դրականութիւն, բայց դարը մեր պատմութեան համար տակաւին լրիւ ուսումնասիրւած չէ, մանաւանդ մեզ հետ կապւած քաղաքական իրադարձութիւնները ատենին լոյս աշխարհ բերւած չեն, դերակատարները յիշատակարաններ դրի առած ժառանգութիւն ձգած չեն, կարեւոր եղելութիւններ կամ թուլթեր գաղտնի պահւած կամ փճացւած են: Կեդրոնական իշխանութիւն ունեցած չենք, որ ղեկաններ պահէր եւ անոնց մէջ համախմբէին կարեւոր փաստաթուղթերը: Այսուհանդերձ՝ բաւական դրականութիւն կայ հայ եւ օտար լեզուներով, եւրոպական պետութիւններու հրատարակած կապոյտ եւ այլ գիրքերու մէջ, համաշխարհային մամուլին մէջ, եւայլն:

19-րդ դարուն է, որ մեր կեանքը եւ մեր շրջապատը բախտորոշ փոփոխութիւններ կրեցին, ճակատագրական դէպքեր թաւալեցան եւ այս դարու երկրորդ կէսէն ետքն էր, որ ծնաւ ու զարգացաւ Հայկական Հարցը:

19-րդ դարը ամբողջ մարդկութեան համար նշանակալից դարաշրջան մըն է: Այս դարուն է որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը մեծ ու հիմնական ոստումներ կատարեց, ձեւաւորեցան կեդրոնացեալ մեծ պետութիւն - կայսրութիւնները՝ իրենց մրցակցութիւններով, աղգերը խլրտեցան, ազգային զգացումները՝ Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան տիրական ու վարակիչ ազդեցութեան տակ հրդեհեցին մարդոց հոգիները. գիր, մամուլ, դպրոց, արեւստ ժողովրդականացան ու նւաճումներ կատարեցին. երկաթուղի, շոգենաւ, հեռագիր, եւայլն յեղաշրջեցին ապրելակերպը, եւ մարդկային յառադիմութեան թափը արտակարգ ու աննախընթաց հունով մը ընթացաւ: Քաղաքական, տնտեսական, մշակութային մարդերու մէջ եւս հասնէին ամենէն մութ անկիւնները:

19-րդ դարը աղատութեան դարն էր եւրոպայի համար. ազատագրութեան դարն էր փոքր ազգերու համար: Զարթոնքի, հոգեկան ու ֆիզիքական խորունկ յեղաշրջման դարն էր քաղաքակիրթ մարդկութեան համար:

Այս անդրադարձումէն զերծ չէր կրնար մնալ եւ Հայ ժողովուրդը, որ Կիլիկիոյ մէջ իր վերջին քաղաքական անկախութիւնը կորսնցնելէ ետք՝ դարաւոր թանձր քունի մը մէջ էր ինկած: Հայ ժողովուրդը չէր կրնար չխլրտիլ, որովհետեւ՝ իբր ազգ ու անցեալ՝ ունէր բարոյական ամէն ուժ, կարողական ամէն զօրութիւն, քաղաքակրթական ամէն բնութեանկութիւն, հոգեկան ամէն թոռչք՝ մաս կազմելու այդ ընդհանուր դարթօնքին:

19-րդ դարու տիրական ազդեցութեան տակ՝ Հայութիւնը չէր կրնար հոգեպէս չվերածննդի ու չորոննի իր վիճակին արմատական բարեօրոճման ճամբաներ: Հաղարաւոր տարիներու սլաոմական անցեալ ունեցող, հին ու միջին դարերու խաւարներուն ու փոթորիկներուն դիմացող, մշակոյթի տէր, սեփական գիր, երգ, խօսք, լեզու ու գիրք, վանք ու եկեղեցի կերտող ազգ մը չէր կրնար չլսել դարուն ձայնը, չէր կրնար չզարթնուլ իր թմբիրէն:

Եւ պէտք է յարել անմիջապէս այստեղ, որ դարթօնքը եկաւ. Հայութիւնը վերածնաւ: Ոչ միայն լուսաւորութեան եւ մշակոյթի վերածննդէ մը անցաւ ան, այլ, դուրս գալով գրչի ու արեւստի, մշակոյթի նեղ հորիզոններէն՝ ընդգրկեց քաղաքական սահմաններ, մտաւ պետութեանց իրերամարտ շահերու մարզին մէջ: Հոգեկան՝ մշակութային դարթօնքի սահմաններէն դուրս գալով՝ յանգեցաւ քաղաքական դարթօնքի, որ պիտի հանդիպէր տիրող տարրին՝ թուրքին անհանդուրժող ընդդիմութեան, ինչպէս որ եղաւ:

1.- ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

19-րդ դարուն չկար միատարր եւ ազգայնական թուրքիա, ինչպէս այսօր: Կար ընդարձակ Օսմ. Կայսրութիւնը, որուն ղեկավար ու տիրապետող տարրը թուրքն էր: Կայսրութեան մէջ կապրէին այլապեղ ու այլալեզու բազմաթիւ ժողովուրդներ՝ Յոյն, Պուլկար, Ալպանացի, Սերպ, Ռումէն, Հայ, Արաբ, Քիւրա, Եգիպտացի, Ասորի, Սիւրիացի, եւայլն: Այս ժողովուրդները, ընդհանուր առմամբ, մէկ հիմնական դժուր իրարմէ կը բաժնէին եւ յաճախ իրարու կը հակադրէին — քրիստոնեայ ու իսլամ:

Տիրող թուրքը, ըլլալով իսլամ, կը կեղեքէր, կը ճնշէր, կը հարստահարէր: Ոչ միայն ինքը կը հարստահարէր, այլ յաճախ միւս իսլամ տարրերու միջոցով կը ճնշէր ու կը կեղեքէր քրիստոնեայ տարրերը:

Կար նաեւ ուրիշ վիրաւոր մէկ կողմը կացութեան: Ինքը՝ տէրը,

մշակութային տեսակէտէ խիստ ցած մակարդակի վրա էր, մինչ տիրապետեալները, կեղեքեալները ունէին պատկառելի սեփական մշակոյթ ու քաղաքակրթութիւն: Առեւտուրի, արհեստներու, տնտեսութեան, արւեստի, գրականութեան, կրթութեան, գիտութեան եւ առհասարակ մշակոյթի բոլոր մարդերուն մէջ լայանները անհամեմատօրէն գերադաս էին տիրող տարրէն: Իսլամները ընդհանրապէս կեանքի բոլոր ասպարէզներուն մէջ շատ աւելի ցած մակարդակի վրա էին, քան քրիստոնեաները:

Ինքը՝ Օսմ. կայսրութիւն ըսածը, աստուածպետական պետութիւն էր: Սուլթանը, միաթամանակ ըլլալով խալիֆա - կրօնական պետ, իր անձին մէջ կեդրոնացուցած էր բովանդակ իշխանութիւնը՝ քաղաքական ու կրօնական: Ընդարձակ կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ անխտիր կը տիրէր աւատապետական անհանդուրժելի վարչակարգ: Թուրքը, անընդունակ եւ անվարժ քաղաքակրթութեան կամ մշակութային շինարարութեան, ո եւ է յառաջդիմական քայլ չէր առած ու կը դժկամակէր առնել: Կապրէր ու կը կառավարէր այնպէս, ինչպէս իր նախնիքը՝ դարեր առաջ: Կը մնար բարքերով այնպէս, ինչպէս եկած նւաճած էր Ասիոյ խորերէն:

Ան մէկ գլխաւոր ցեղային առանձնայատուկ գիծ բերած էր եւ կը պահէր զայն անաղարտ: Զինուոր էր բնագլուխ ու արհեստով: Իր հիմնած պետութիւնն ալ դարձուցած էր բացարձակ զինուորապետութիւն մը: Կը պատերազմէր ոչ թէ հայրեմիթի կամ կայսրութեան շահերու գիտակցութեամբ, այլ իսլամի մղումով, ճիշատի ուժով:

Անլուր եւ անպատմելի են թրքական տիրապետութեան տակ գործադրւած դարաւոր չարիքները բոլորի, բայց առանձնապէս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց վրա: Այս մասին կայ ընդարձակ դրականութիւն: «Թուրքին կոխած տեղը խոտ չի բուսնիր» ասացւածքը կատարեալ ճշմարտութիւն էր:

Թւենք գլխաւորները այն յոռի ու անուղղելի կարգերուն, որոնք կը տիրէին Օսմ. կայսրութեան մէջ ամենուրեք:

ա) Անհաւասարութիւն քրիստոնեայի եւ իսլամի միջեւ: Մահմետականը, թուրքի գլխաւորութեամբ, տիրողն էր, իշխանաւոր, զինուորական: Քրիստոնեան՝ լայա, ստրուկ, գերի: Բանակը ամբողջապէս իսլամական էր՝ թրքական բարձր ղեկավարութեան տակ: Մասնաւոր հոգ կը տարէր, որ պետական պաշտօնէութեան մէջ մտնեն միայն իսլամները: Կեալուրը գրկւած էր մարդկային ամենէն տարրական իրաւունքներէն:

բ) Կար կրօնի անհաւասարութիւն: Իշխողը իսլամական կրօնն էր: Քրիստոնեան ազատօրէն իր Աստուածը պաշտելու հնարաւորութենէն իսկ զրկւած էր: «Դիւան Հայոց Պատմութեան» հատորներուն մէջ բազմաթիւ անվիճելի փաստեր կան, որոնք ցոյց կուտան թէ ի՞նչ անլուր սեղմումներու եւ դժւարութեանց հետ էր կապւած եկեղեցի կամ դպրոց ունենալու հարցը քրիստոնեայ համայնքներու համար: Կայսրութեան բազկացուցիչ տարրերը ո՛չ թէ աղգային հաւաքակա՜նութիւններ էին, այլ կրօնական համայնքներ, որոնք կրօնի ու պաշտամունքի մէջ անգամ ազատութիւն ու հանգստութիւն չէին վայելէր: Եղած են դէպքեր, երբ եկեղեցիին կոչնակը հնչեցնելու պատճառով աղեխարշ հալածանքներ ու նոյնիսկ ջարդի վտանգներ են ծաղած:

գ) Դատաստանական անարդարութիւն ու անհաւասարութիւն: Նախ՝ քրիստոնեայի վկայութիւնը անընդունելի էր դատարանի մէջ. երկրորդ՝ դատարանները կը ղեկավարէին շէրիաթի — իսլամական կրօնի օրինադիրքով, որոնք ու եւ է կերպ չէին պատշաճեր քրիստոնեաներու կենցաղին ու բարքերուն: Երրորդ՝ դատաւորները բոլորն ալ տղէտ, դեղծարար, կաշառակեր մարդիկ էին, որոնք, միացած գործադիր իշխանութեան չարագործ պաշտօնէութեան հետ, անդուլ կը կեղեքէին: Բողոքելը, դատարան դիմելը վտանգաւոր էր, բողոքարկուն միշտ աւելի վնասով դուրս կուգար. ոչ միայն կը կորսնցնէր դատարանի մէջ, այլ բողոքել համարձակելուն համար չարագործին կողմէ կը պատժէր, յաճախ կեանքին գինովը:

դ) Տուրքերու անարդար բաշխում: Պետական գանձի ծանրութեան մեծադոյն մասը կիյնար րաջա տարրին վրա, որ կը տքնէր, կը չարչարէր կտոր մը հաց ձեռք ձգելու համար, այն ալ պետութիւնը կը խլէր ձեռքէն հրէշային ձեւերով: Պետութիւնը ինք չէր որ կը հաւաքէր տուրքերը ուղղակի, այլ կապալով կը ծախէր միւլթէգիմներու, որոնք մէկ կողմէ պետութիւնը կը կողոպտէին, միւս կողմէ՝ թշուառ ժողովուրդը: Մանաւանդ կայսրութեան գիւղացի զանգւածները անտանելի, անհանդուրժելի վիճակի էին մատուած միւլթէգիմին, վաշխառուին եւ պետական պաշտօնեային չարաշահութեանց ու կեղեքումներուն պատճառով:

ե) Ընդհանուր անապահովութիւն: Երկրին մէկ ծայրէն միւսը կասպատակէին աւաղակները՝ միւլթէգիմներ, աշիթթական պետեր, պետական չարագործ պաշտօնեաներ, դիւտորականներ, եւայլն, մեծ ու փոքր բռնաւորներ բոլորն ալ: Իսլամները գինւած էին, իսկ րաջաներուն արգիլւած էր ղէնք կրել: Անպաշտպան ու անգործ՝ անոնք կը

տւայտէին երկրի մը մէջ, ուր օրէնքը դատարկ տառ էր եւ իշխողը՝ մեծ եւ փոքր բռնաւորներու քմահաճոյքը:

Հայկական նահանգներու մէջ առանձնապէս անտանելի կացութիւն ստեղծած էին քիւրտ աշիրէթները, որոնք վաչկատուն եւ թափառաշրջիկ, մինչեւ ատամները ղինեալ, կիյնային հայ գիւղացիութեան վրա, կը կողոպտէին բառին ամենէն լայն առումով, աւարի կուտային, կանալատէին, կառեւանգէին գեղեցիկ հարս ու աղջիկ, կը սրբապղծէին վանք, եկեղեցի ու սրբավայր, կը քչէին կը տանէին անպատիժ տաւար ու ոչխար, եւ, փոքրիկ ընդդիմութեան կամ բողոքի պարագային, կը դառնային վրէժխնդիր, անողոք, կը ծեծէին, կը տանջէին, կը շարժարէին, նոյնիսկ կը սպաննէին անպատիժ:

զ) Գանդասն ու բողոքը միշտ աւելի վատթար հետեւանքներ կառաջացնէին: Համեմատաբար աւելի հանդիստ կենցաղ ունէին ծովեղերեայ քաղաքներու եւ մայրաքաղաքի քրիստոնեաները: Երկրին խորերուն մէջ, հայկական հոծ դաւառներուն մէջ մանաւանդ, քրտական խժդժութիւնները անպատում ու աննախընթաց չափերու հասած էին:

Ե) Հողային հարցը անանցանելի անջրպետ էր բացած տիրող տարրին ու հայութեան միջեւ: Քիւրտ ու թուրք աշիրէթապետներ ու միջնադարեան Փէոդալներ բռնազրաւած էին հայկական գիւղեր ու հողեր, որոնց վրա Հայը կը տքնէր, քրտինք կը թափէր, իսկ արդիւնքը կը վայելէր բռնազրաւողը: Պետութիւնը անոր էր կամ չկամ՝ կարդադրելու այս վիրաւոր հարցը: Հայուն հողերը բռնի խլած էին, յափշտակած: Հայուն աշխատանքն ու քրտինքը կը խլէին, կը յափշտակէին անպատիժ: Դառ ու դատաստան ո եւ է դարման չէին բերեր այս կացութեան: Հողային հարցը հայկական դաւառներու մէջ վերստեղծած էր միջնադարեան կենցաղ՝ հայ գիւղացիին եւ տիրող չարագործ տարրին միջեւ — հողագործի բայա եւ հողատէր ճրիակեր:

ը) Պետութիւնը, 1854-էն սկսեալ, յատուկ քաղաքական նպատակներով Չէրքէզներ ու մուհաքիրներ կը բերէր կը տեղաւորէր հայկական շրջաններու մէջ, որպէսզի թւական մեծամասնութիւն դոյաջնէր տիրող տարրին օգտին: Այս եկուր տարրերը՝ վաչկատուն ու աւազակարարոյ, անյուր զուլումներ կը դործադրէին երկրին ընդի տիրոջ գլխին, կը նստէին անոր հողերուն վրա ու կիւրացնէին զանոնք, կը կեղեքէին, կը բռնազրաւէին, գտնելով ամէն տեսակ պաշտպանութիւն պետութեան կողմէ:

բ) Կարճ՝ կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ կը տիրէր կեանքի, ինչքի ու պատիւի անապահովութիւն, կրօնական անողոք ու դա-

ժան խտրութիւն, անհաւասարութիւն օրէնքի առջեւ: Վատ վարչակարգ, վատ կառավարութիւն, թշնամական փոխյարաբերութիւն տիրող իսլամ տարրի ու հպատակ քրիստոնեայ բայայի միջեւ:

Ժ) Այս կացութիւնը պատճառ էր դարձած եւ պատրւակ էր ծառայած, որ եւրոպական աշխարհակալ պետութիւնները, մասնաւորաբար Ռուսաստան, յաճախ միջամտեն Օսմ. պետութեան ներքին գործերուն եւ երկիրը մաս առ մաս անդամատեն: Քրիստոնեաներու պաշտպանութեան պատրւակին տակ Ռուսաստան բազմիցս պատերազմներ է մղած Օսմ. կայսրութեան հետ, եւ ամէն անգամ ալ այս կայսրութիւնը իր հողամասերէն շերտ առ շերտ կորսնցուցած է:

Քաղաքականապէս, 19-րդ դարուն Օսմանեան կայսրութիւնը արդէն անկումի ուղիին մէջ էր: Վայրէջք էր ամէն սահմաններու վրա: Յարձակողական եւրոպան բազէի նման կը հսկէր «հիւանդ մարդուն» կիսամեռ դիակին շուրջ:

2.- ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄԻ ԹՐԺԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

19-րդ դարու առաջին քառորդին եւ այնուհետեւ բազմաթիւ անգամներ Օսմանեան պետութեան բարձր պետական խաւը, մասնաւորապէս քանի մը Սուլթաններ, փորձեր ըրին բարեկարգելու երկիրը, վերացնելու չարիքի պատճառները, որդեգրելու եւրոպական օրէնքներ եւ ստեղծելու տանելի կեանք բոլորին համար: Այս փորձերը նշանակալից են, որովհետեւ գտնւած են իսկապէս ժամանակաշրջանի առաջդիմական ոգիով խանդավառւած պետական գործիչներ, ինչպէս սատրապներ Բէշիր, Միտհաթ եւ սուլթաններ Մահմուտ Բ. եւ Մէհմուտ, որոնք կայսրութիւնը բարեկարգելու յամառ ճիգեր գործ դրին, թէեւ ի վերջոյ ձախողեցան:

Մէկ իրողութիւն անվիճելի է, սակայն: Բարեկարգութեան բոլոր փորձերը կը բխէին գլխաւորաբար Օսմ. կայսրութեան ամբողջականութիւնը պահպանելու եւ աստիճանական անդամատումի ու վերջնական անկումի առաջըր առնելու մտահոգութենէն, ոչ թէ արդիական, յառաջագէժ, բոլոր բաղկացուցիչ տարրերուն համար ընդունելի պետութիւն ու կարգ առաջացնելու հոգէն: Թուրք ժողովուրդին հոգիին խորթ էր ամէն արմատական յեղաշրջում եւ խորթ մընաց մինչեւ վերջ: Թրքական բնազդին անհարազատ էր քրիստոնեայի հետ հաւասարութեան գետնի վրա կենցաղ ստեղծել, ու չստեղծեց: Եթէ մեր օրերուն Քէմալ Թուրքիոյ պատկերը հիմէն յեղաշրջեց իր արդիականացման քայլերով, ան չափով մը յաջողեցաւ միմիայն,

որովհետեւ այլեւս արդի թուրքիոյ սահմաններուն մէջ այլատարր ազգաբնակութիւններ չկան, որոնք իրենց ուրոյն կեանքն ու պահանջները կարողանան առաջադրել: Այժմեան թուրքիան, իր ազգային սահմաններուն մէջ, տիրականօրէն թրքական է, միւս հոգամասերը անջատւած են, իսկ բնիկ քրիստոնեաները քշւած, ցիրուցան եղած՝ չեն կաղմեր ազգային ամբողջութիւններ երկրին մէջ:

19-րդ դարու բարեկարգութեանց թրքական փորձերու շարժառիթը գերադանցապէս դրսէն եկած ճնշումն էր: Եւրոպան կը ճընչէր, թուրք կայսրութեան մասերը կանջատէին, չէնքը փլուզումի վտանգին տակ էր: Այս փլուզումէն խուսափելու, Եւրոպայի աչքին փոշի փչելու, պետութիւնը անդամատումէ փրկելու ստիպողականութիւնն էր, որ տուն կուտար Սթամպուլի վարիչներուն՝ զիջիլ բարենորոգութեանց: Թուրք ղեկավարութիւնը անկեղծ չէր, այլ կուգէր խաբել, ժամանակ շահիլ, արտաքին պետութեանց շատերու հակադրութիւններէն օգտուիլ՝ բարենորոգումներու պատրւակին ապաւինած:

Այս պատճառով ալ բարենորոգումներու ծրագիրները մնացին ծրագիր ու խօսք: Երբեք դործի չվերածեցան, դեռ 19-րդ դարու առաջին քառորդէն սկսեալ մինչեւ 1914-ի մեծ պատերազմը, երբ Իթթիհատը նոր դիւալին ձեւ գտաւ քրիստոնեայ ազգութեանց հարցը արմատապէս լուծելու:

Բարենորոգումներու առաջին փորձը կատարողը եղաւ, 19-րդ դարու սկիզբները, Սուլթան Մահմուտ Բ., որ ջարդեց եհիչէրի կոչւած պատուհասը եւ հրատարակեց կարգ մը արքայական հրովարտականք, որոնց պարկեշտ դործադրութիւնը պիտի վերացնէր դոյութիւն ունեցող չարիքներու մեծ մասը:

Այս ժամանակները արդէն Օսմ. կայսրութեան եւրոպական հողամասերու ազգութիւնները խիստ անհանգիստ էին ու անհամբեր: Յունաստան ապստամբած ու իր ազատութեան տիրացած էր, արեան րադնիքներու մէջ խեղդելէ ետք: Շարժումներ՝ Մուտավիոյ եւ Վալաքիոյ մէջ, որոնք հետագային տիրացան իրենց անկախութեան եւ կաղմեցին Ռումանիան. Սերպիոյ մէջ, որ յաջողեցաւ առելի շուտ նետել թրքական լուծը. Պուլկարիոյ մէջ, որ յեղափոխութեանց ու արիւններու մէջ խեղդելէ ետք միայն կրցաւ ազատագրել: Եւրոպական թուրքիոյ ազգութիւնները մէկիկ - մէկիկ, դարաշրջանի ազդեցութեան մղումով կանջատէին, կազատագրէին եւ կը ստեղծէին իրենց ազգային կեանքը՝ ազգային սահմաններու մէջ: Այս ազատագրող ժողովուրդները կամ Օսմ. պետութենէն անջատող հողամա-

սերը իրենց արիւնհանդու դժարին պայքարներուն մէջ օժանդակութիւն կը ստանային ուստական ղէնքէն, որ 19-րդ դարուն առնւազն երեք անգամ պատերազմի մտաւ սուլթանական թուրքիոյ հետ եւ երեք անգամին ալ յաղթանակեց:

Եւրոպական թուրքիոյ քրիստոնեայ ազգութեանց մէկ առ մէկ ազատագրումը խոր, ցնցող աղբեցութիւն կը դործէր Օսմ. կայսրութեան միւս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց, առանձնապէս Հայերուն վրա, որոնք լաւատես յոյսերով կը տոգորէին: Ազատարար ուստական քրիստոնեայ ղէնքին հանդէպ կը ստեղծէր անսահման հաւատք եւ փրկութեան յոյսեր կը կապէին անոր հետ, թէեւ պէտք է շեշտել, որ Օսմ. պետութեան հպատակ Հայութիւնը երբեք անջատական տրամադրութիւններ չսնոյց, իր վիճակին բարելաւումը միշտ որոնեց Օսմ. պետութեան ամբողջականութեան ծիրին մէջ, հաւատարմօրէն կատարեց իր քաղաքացիական բոլոր պարտաւորութիւնները, թուրքեան համարեց իր հայրենիքը եւ իր ճակատագիրը կապեց տիրող տարրին ճակատագրին հետ քաղաքականապէս, մինչեւ 1914-ի մեծ պատերազմը, որ եկաւ անանցանելի անջրպետ բանալու թրքութեան եւ Հայութեան միջեւ:

Ամենէն լաշն ու հիմնական բարեկարգութեան փորձը կատարեց Սուլթան Մէճիտ, որ, համեմատաբար, լուսամիտ ինքնակալ մըն էր: Այս սուլթանն էր, որ հրատարակեց 1839-ի Թանգիմաթը, կրկնեց զայն աւելի լաշն չափերով 1856-ին, նոր Խաթըր շէրիֆով — արքայական հրովարտակով:

Այս օրէնսդրութեամբ պիտի վերնար խլամի ու քրիստոնեայի միջեւ տիրող անհաւասարութիւնը, պիտի ներմուծէին բարեփոխեալ կարգեր, անարդարութիւնն ու անապահովութիւնը վերջ պիտի դնէին, պիտի զսպէին քիւրտ, չէրքէզ եւ այլ տարրերու շահատակութիւնները, Շէրիաթին յարակից պիտի որդեգրէին եւրոպական քաղաքացիական դատաստանագիրքը, եւայլն:

Հետագային, ծանրակշիւ ղէպքերու ճնշման տակ, Օսմ. պետութիւնը այսպիսի բարենորոգչական ծրագիրներ մէկէ աւելի անգամներ որդեգրեց յետադէմ Սուլթան Ազիզի, անուս Մուրատի, անգամ արիւնարբու Համիտի, եւ նոյնիսկ Իթթիհատի տիրակալութեանց շրջաններուն: Համիտի օրերուն երկու անգամ փորձ կատարեցաւ երկիրը օժտելու Սահմանադրութեամբ, պետութիւնը վերածելու սահմանադրական միապետութեան, եւ երկու անգամին ալ այս փորձերը ձախողեցան:

Բարենորոգումներու անունով խաղցած զաւեշտ — եղեռնախաղի

ամբողջ ողբերգութիւնը այն հանգամանքին մէջ էր, որ շարժումը վերէն կուգար, վերէն կը հրահանգէր, թրջութիւնը երբեք չէր համակրէր այդ փորձերուն՝ միշտ ընդդիմանալով ու խանդարելով: Դեռ 1845-ին, Սուլթան Մէճիտ հրովարտակով մը կը խոստովանէր, թէ իր բոլոր ծրագիրները եւ ջանքերը զուր անցած են: Այս հիմնական արատը մնաց մինչեւ վերջ, եւ ասոր հետեւանքով ալ Օսմ. կայսրութիւնը քայքայեցաւ ու այսօրեան վիճակին հասաւ, այսինքն՝ Օսմ. կայսրութիւնը անհետացաւ, անոր աւերակներէն ծնան բաղմաթիւ պետութիւններ, ընդ որս նաեւ արդի Թուրքիան, իբր զուտ թրջական պետութիւն:

3.- ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

19-րդ դարուն, հայ ժողովուրդը իր կենցաղով աղէտալի, ողբերգական հակադրութիւն մը կապրէր Օսմ. կայսրութեան մէջ: Շուրջը՝ բոլորը իսլամներ, ինքը ոչ մէկ վայրի մէջ բացարձակ մեծամասնութիւն չէր: Տիրող յոռի կարգերու ամբողջ ծանրութիւնը կիջնար իր ուսերուն: Հալածական, քայքայ քրիստոնեայ էր, կեանքը:

Այս ստրկական վիճակին առնթեր՝ ոգեպէս ան դուրսն էր իր շրջապատէն ու միջավայրէն: Դարուն լուսաւոր դադափարները աստիճանաբար կը թափանցէին իր հոգիին մէջ, քաղաքակրթական ճառագայթներ, ազատութեան տենչեր կը բողբոջէին իր սրտին մէջ: Ըլլալով հանդերձ ստրուկ, կորսնցուցած դարերով իր ազնական դասն ու բարձր ղեկավար շրջանակը՝ ան նախանձով կառչած կը մնար իր ազգային աւանդական կեանքին ու արժէքներուն: Տէրն էր իր եկեղեցիին, իր անհատական շինարար ընդունակութիւններուն ու բարքերուն: Իսլամութիւնը չէր յաջողած ո եւ է ներթափանցում կատարել անոր նկարագրին մէջ: Ան կը մնար հայ քրիստոնեայ՝ իր կեանքի բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ: Կը տքնէր օրն ի բուն, կը քրտնէր, կը շինէր, կը ծաղկեցնէր ամբողջ երկիրը իբր արհեստաւոր, մտաւորական, արեւստագէտ, առեւտրական, եւայլն:

Եւ ահա, 19-րդ դարու կէսերուն այս շինարար, դիմամիջ, կարողական ուժերով հարուստ ժողովուրդին վրայէն անցաւ վերածընդունդի հզօր հոսանքը: Գիր ու դպրոց, լեզու եւ գրականութիւն, պատմութիւն եւ ազգային գիտակցութիւն, յառաջդիմական ու քաղաքակրթական բուն ճիգ, մշակութային տենդոտ քրտինք: Ազգը բունէն կը յառնէր, յարութիւն կառնէր:

Պոլսոյ հայ ղեկավար դասը եւ իրենց զաւակները, որոնք ու-

սում եւ դաստիարակութիւն կը ստանային օտար մայրաքաղաքներու կամ կրթական կեդրոններու մէջ, իրենց հետ կը բերէին եւրոպական կեանքի նորագոյն հասկացողութիւնները: Արդէն 1830-ին Պոլսոյ մէջ հիմնւած էր Սկիւտարի ձեմարանը, որ թէեւ կարճ կեանք ունեցաւ, բայց հետք ձգեց: Ղալաթիոյ պետական լիսէն դուրս կու գային հայ շրջանաւարտներ, որոնք կոչւած էին կարեւոր դեր կատարելու Օսմ. Պետութեան մէջ՝ իբր պաշտօնատարներ: 1860-ական թւականներուն Պոլսոյ մէջ, որ կեդրոնն էր մեր կեանքի ղեկավարութեան, արդէն կար սքանչելի մտաւորականութիւն մը, որ հզօր ճիւղեր կը կատարէր Հայութիւնը առաջնորդելու նոր ուղիներով: Յայտնի է մշակութային տեսակէտէ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարեաններու հսկայական դերը: 19-րդ դարու կէսէն ետք հայկական մամուլ կար ու ահազանդ կը հնչեցնէր Իզմիր, Պոլիս, Մոսկւա եւ այլուր:

Հայութեան արեւելահայ հատուածը հաւասար թափով կ'անւեցաւ այս զարթոնքէն: Դորպատ, Մոսկւա, Թիֆլիս, Էջմիածին, յետոյ՝ Վենետիկ, Վիեննա, Փարիզ, Իզմիր դարձան լուսաւորութեան կեդրոններ: Աւելորդ է թել անունները այն կեդրոնական դէմքերուն, որոնք մեր հոգեկան ու մտաւոր շարժումի ձեւակերպողը եղան: Ս. Նազարեան, Մ. Նալբանդեան, Խ. Աբովեան, Գ. Արծրունի, Բաֆֆի մէկ կողմէ, Ա. Բաղրատունի, Ալիշան, Խրիմեան, Գ. Օտեան, Նարպէյ եւ ուրիշներ՝ միւս կողմէ:

1860-ի Աղդ. Սահմանադրութիւնը կեանքի կոչող ղեկավար դէմքերը՝ Սէրվիզէն, Կրճիկեան, Պալեան, Օտեան, Ռուսինեան, յետոյ Վարժապետեան եւ այլք կը ձգտէին ոչ միայն տալու Հայութեան մշակութային ներքին ինքնավարութիւն մը, այլ Օսմ. կայսրութեան հունին մէջ ստեղծելու հայկական տանելի կեանքի հնարաւորութիւններ:

Այս վերածնունդը, դժբախտաբար, ամբողջովին եկաւ դուրսէն եւ ոչ Հայութեան քնաշխարհէն: Ան խոր ախօսներ բացաւ դուրսի, Հայաստանէն հեռու տպրող, օտար գործօններու ազդեցութեանց տակ շնչող Հայերու մէջ: Տաճկահայերու Աղդ. Սահմանադրութիւնը եւ անոր հետեւող մշակութային ամբողջ շարժումը Հայաստան երկրէն դուրսն էր, որ կրնձիւղէր ու արմատ կը նետէր: Մոսկւայէն, Վենետիկէն, Փարիզէն, Պոլսէն արձակւած լոյսի հեղեղը չէր թափանցեր արեւելեան նահանգներուն մէջ: Ի դուր չէր, որ մեր համրային կեանքի ամենէն մեծ դէմքերէն Խրիմեան Հայրիկ, իր պատրիարքութեան շրջանին, կաղաղակէր Պատրիարքարանի բեմէն, թէ՛

«Մովսէս մը պէտք է, որ Սահմանադրութեան տախտակները Սինա լեռնէն վար իջեցնէ», այսինքն՝ երկիր տանի:

Նոյնն էր եւ «Հիւսիսափայլ»-ի շուրջ համախմբւած ղեկավարներու արծարծած շարժումը արեւելահայ կեանքին մէջ: Իրաւ է, 1870-ական թւականներուն եւ այնուհետեւ փորձեր եղան շարժում ստեղծելու, զարթօնքը փոխադրելու երկիր, ինչպէս Մ. Փորթուգալեան, Մ. Սարեան, Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոց, եւ ասկէ առաջ ալ Խրիմեան ինք փորձ քաւ Վարազի մէջ տպարան հիմնելով ու «Արծւի Վասպուրականը» հրատարակելով, բայց ասոնք մնացին միայն տկար փորձեր: Բնաշխարհի հայութիւնը մնաց, գրեթէ մինչեւ վերջն ալ, իր նախկին կերպարանքին՝ մէջ եւ վիճակը օրէ օր աւելի վատթարացաւ: Հայկական վերածնունդը երբեք չընդգրկեց համայն հայութիւնը, մանաւանդ հայկական դաւառներու՝ Հայաստանի մէջ, որուն համար էր որ պիտի ձեւաւորէր հայկական հարցը քաղաքական իմաստով, ոչ թէ Պոլսոյ կամ Մոսկւայի մէջ ապրող Հայերու համար:

Առանց նսեմացնելու 19-րդ դարու հայկական վերածնութեան արժէքը, որ, իմ համեռո կարծիքով, Ն. դարու վերածնունդէն յետոյ երկրորդ մեծ, փառահեղ ու լուսաւոր երեւոյթն է մեր պատմութեան մէջ, պէտք է ըսել, թէ այդ վերածնական շարժումը մէկ ճակատագրական թերութիւն ունեցաւ. ան անհաղորդ մնաց երկրի հայութեան: Երկիրը կեդրոն չդարձաւ անոր: Ան դուրսէն ներխուժել փորձեց, ոչ թէ ներսը՝ ընդերքէն ծնաւ:

Եւ մինչ այս շարժումը կը համակէր հեղեղային թափով ամբողջ Արտահայաստանի հայութիւնը՝ Փարիզէն Պսիխ - Իդմիր ու Դորպատէն Թիֆլիս, անդին Երեւան ու Վան, Մուշ ու Կարին կը քննադին տակաւին: Մինչ այդ շարժումը ղեկավարողները մայրաքաղաքներու մէջ, աղնիւ ու հայրենասիրական անբասիր ու գաղափարական առաջադրութիւններով, առաջ կանցնէին, հարցեր կառաջադրէին, սրահանջներ կը դնէին Օսմ. կայսրութեան ղեկավարներուն, անդին հոծ հայկական զանգւածները ի վիճակի չէին այդ պահանջներուն տէր կանգնելու՝ ուժով կամ կազմակերպչական ցանցով: Բաֆֆիններու քարոզած ու բողախոտած ազատագրական շարժումը դեռ միւս ու արին դարձած չէր հայ զանգւածներուն՝ երկրի մէջ:

Ի դուր անցած էր Պատրիարք Խրիմեանի 1872-ին Բ. Դուռ մատուցած հարստահարութեանց առաջին բողոքագիրը, որ յոյժ հետաքրքրական պատմական փաստաթուղթ մըն է: Չորս տարի ետք Պատրիարքարանը կրկնեց այս տեղեկագիրը՝ աւելի խնամւած ու փոս-

տալից, բայց մնաց անխելի: Ոչ միայն կացութիւնը չբարւոքեցաւ, այլ աւելի ծանրացաւ: 1862-ի Զէյթունի ապստամբութիւնը, անկէ առաջ Լիբանանի ինքնավարութիւնը Փրանսական պաշտպանութեան ու ճնշումին տակ, ոչ մէկ կերպով տիրող թուրքին դաս եղած չէին: Միտհաթեան հռչակաւոր Սահմանադրութիւնը վիժեցաւ: Եւ 1876-ի ոսմանէթրքական պատերազմին առիթով, քրտական ու թրքական չահատակութիւնները աւելի սաստկացան (Վանի հրդեհը, Զէլալդղիւնի անլուր չահատակութիւնները, մասնակի ջարդեր, հողային բռնադատումներ պարբերական երեւոյթի ձեւ առին):

Այս պայմաններուն մէջ էր, որ կը հասուննար, կը դրէր Հայկական Հարցը՝ 1878-ին, եւ կը ձեւաւորէր Այասթէֆանօի ծանօթ դաշնագիրը, որ Հայկական խնդրի առաջին պաշտօնական ու միջադատային հիմքը կազմեց: Եւ մինչ Հայոց ղեկավարութիւնը, մայրաքաղաքներու մամուլով Պոլսէն մինչեւ Թիֆլիս, Պատրիարք ու Ազգ. Ժողով, եւրոպական ղեկանադիրութեան ղուռները ամի կառնէր, իրիմեանի նման ազգային կեդրոնական ղէմք մը մայրաքաղաքները կը պտտցնէր ու Պերլինի Վեհաժողովին կը վաղցնէր, անդին հայու-թիւնը՝ բռնած քիւրտի, թուրքի ու չէրքէզի գուլումներուն ու կրակին մէջ, արին կը փսխէր, ոտքի կոխան կը դառնար պատերազմիկ ուժերու՝ ոսմանէթուրքի, միջեւ, ի վիճակի չէր առաջադրւած պահանջները ուժով հետապնդելու, կազմակերպւած չէր դրական շարժում ստեղծելու, ողբ ու աղաղակին զուգընթաց հարւած տալու կարողութիւնը չունէր:

Հետագային ալ մեր կեանքի այս ողբերգական ու ճակատագրական երեւոյթը կրկնւեցաւ: Երբ սկսաւ կազմել Հայ ազատագրական շարժումը, երբ մարմին առին յեղափախական կոռակցութիւնները՝ իրերու երկաթէ հարկադրանքին տակ, կեանքի առարկայական պայմաններէն թեւադրւած, այս շարժումը ինքզինք պատուեց մեծապէս զաղափարական տարածման աշխատանքով, քարոզչական, հիմնաւորելու, ձեւաւորելու, արմատ բռնելու ճիգերով, եւ գործնականօրէն իբր ուժ կազմաւորելու, արտայայտելու քիչ հնարաւորութիւն ու ժամանակ ունեցաւ: Աւելի սրարդ խօսելով՝ Հայոց յեղափոխութիւնը սպառեց ինքզինք աւելի շատ իբր քարոզչական - զաղափարական շարժում, քան իբր դրական, շօշափելի, ազատագրական ու յեղափոխական գործ:

4.- ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Երկու գլխաւոր մեծ պետութիւններ ճակատագրական դեր կա-

տարեցին Օսմ. կայսրութեան եւ անոր բաղկացուցիչ ժողովուրդներու բախտորոշումին մէջ՝ Ռուսաստան եւ Անգլիա: Միւսները՝ Աւստրիա, Ֆրանսա՝ աւելի ուշ Իտալիա ու Գերմանիա՝ առաջին երկու մեծերու հակադիր քաղաքականութեանց ծիրին մէջ թաւալեցան, ըստ ժամանակի եւ պարագաներու յարմարութեանց: Աւելի որոշ՝ Ռուսաստան եւ Անգլիա մղեցին գլխաւոր պայքարը Օսմ. կայսրութեան մարմնին շուրջ, եւ միւս պետութիւնները այս պայքարին շուրջ դարձան:

Ռուսաստան հետապնդեց Օսմ. կայսրութեան անդամատումը հետեւողականօրէն, *autonomie ou anonomie* (ինքնավարութիւն կամ անդամատում) — ահա՛ իշխան Կորչակովի հռչակաւոր բանաձեւը, որ ճշգրտօրէն կը խտացնէ Ռուսիոյ վերաբերմունքը Օսմ. կայսրութեան հանդէպ:

Ասոր ճիշտ հակադիր քաղաքականութիւն վարեց Լորտ Պիքոնսֆիլսոններու Անգլիան, որ մէկէ աւելի անդամներ գինու միջամտութեամբ փրկեց սուլթաններու կայսրութիւնը նեղ կացութիւններէ, ինչպէս Սրիմի պատերազմին, 1876-ի ուս — տաճկական պատերազմին, եւայլն: Անգլիա կը ձգտէր, ոռոսական աշխարհակալութեան դէմ իր կայսերական շահերը պաշտպանելու մտօք, պահպանել Օսմ. պետութեան ամբողջականութիւնը: Պարզ էր, որ ոռոսական քաղաքականութիւնը աւելի նպաստաւոր էր Օսմ. պետութեան քրիստոնեայ տարրերուն, քանի որ այդ քաղաքականութեան շնորհիւ ու աշակցութեամբ, իրենք կազմաւորուէին եւ ազգային ինքնավար կամ անկախ պետութիւններու կը վերածւէին:

Այսուհանդերձ, պէտք է շեշտել, որ Անգլիա ամէն հնարաւոր ճիգ բրաւ, ամէն ազդեցութիւն ի գործ դրաւ, ամէն խորհուրդ ու աջակցութիւն տաւ, որպէսզի իրապէս Օսմ. պետութիւնը բարեկարգւի: Անգլիական պետական ղեկավարութիւնը այն տեսակէտէն էր, թէ Օսմ. կայսրութեան քայքայման ու բաժանման դէմ մէկ իրական դարման կայ, — պետութեան բարեկարգումը: Այս բարեկարգումի իրականացման պարագային միայն ոռոսական միջամտութեան առիթը կը վերնար մէջտեղէն, պետութիւնը ինքը ներքնապէս կը դառնար զօրաւոր, իսլամ ու քրիստոնեայ կը ստեղծէին մարդավայել կենցաղ, եւ ոռոսական աշխարհակալութիւնն ալ, արեւելքի ճամբաներուն վրա, — ուր այնքա՛ն կենսական շահեր ունէր Մեծն — Բրիտանիա — կը զբաւընէր:

Այս տարրական ճշմարտութիւնը երբեք չըմբռնեց ինքը՝ թրքու-

թիւնը: Ներքնադէս տկար, հիւանդ ու հիւժեակ՝ դարձաւ կրկէս եւրոպական մրցակցութեանց: Եւ որքան շատ նեղւեցաւ այս մրցակցութենէն, ա՛յնքան վայրագօրէն ինկաւ անպաշտպան քրիստոնեայ հպատակներուն վրա, խաբեց բարեկարգութիւններու հարցին մէջ, եւ ի վերջոյ կործանեցաւ:

Ամբողջ 19-րդ դարու ընթացքին եւ այնուհետեւ մինչեւ այժմ եւրոպական մեծ պետութիւններու վերաբերմունքը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ խորտակող Օսմ. կայսրութեան աւարէն բաժին ձեռք ձգել: Եւ այս պետութեանց մրցակցութեան արիւնոտ դաշտին մէջ զոհւեցան նաեւ Հայութիւնը ու անոր արդար դատը:

Եւրոպական պետութիւններու հանդէպ հայութեան ղեկավարութեան մտածողութիւնը կարենալ ըմբռնելու համար պէտք է ընդգրծել քանի մը հանգամանքներ:

Առաջին՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանը, որ կը ղեկավարէր հայկական հարցը, ամբողջ պոլսական մտաւորականութեան ու ղեկավարութեան հետ համախորհուրդ, սկիզբէն իսկ երկու հիմնական գիծ հետապնդեց. ա) Օսմ. կայսրութենէն անջատելու, առանձին ազգային ամբողջութիւն կազմելու ու եւ է ուղղակի կամ անուղղակի ոչ ձգտումը ունեցաւ, ոչ ալ այս ուղղութեամբ ու եւ է քայլ առաւ: Բ) Ռուսական աշխարհակալութեան հանդէպ ունեցաւ վերապահ վերաբերում եւ երբեք հայկական գաւառներու Ռուսիոյ կողմէ դրաւ ման պահանջը չդրաւ, ոչ ալ բաղձանքը հետապնդեց:

Այս տեսակէտներէն՝ խիստ յատկանշական է յիշել պատմական այն փաստերը, որ թէ 1856-ի եւ 1876-ի պատերազմներուն Օսմ. պետութեան հպատակ հայութիւնը կատարեց իր պարտաւորութիւնները լիովին, ու եւ է շարժում չփորձեց պետութեան դէմ, Պատրիարքարան եւ ազգային իշխանութիւններ կոնդակներով ու քարոզներով իրենց հաւատարմութիւնը ու հպատակութեան զգացումները չթերացան զնելու յոտս կայսերական վեհափառութեան: Եւ այս՝ այնպիսի ատեն մը, երբ հայկական գաւառները ոտքի կոխան կը դառնային քիւրտ աշիրէթներու, այնպիսի ատեն մը, երբ հայկական հարստահարութիւններու յիշատակագիրներ տրւած էին քանիցս Բ. Դուռ եւ ապարդիւն անցած, ջարդեր ու հարստահարութիւններ սաստկացած էին: Սուլթան Համիտի գումարած առաջին Օսմ. Խորհրդարանի հայ անդամները՝ ապշեցուցիչ փաստեր տւած են հայութեան հաւատարմութեան ու կառավարութեան հետապնդած նենգ, խաբերայական քաղաքականութեան մասին: Նոյնիսկ Պերլինի Վեհաժողովի ընթացքին, հայկական պատերազմութիւնը, իր մատուցած

յիշատակադիրներուն մէջ ուրիշ բան չէր պահանջէր, եթէ ոչ հայկական դաւառներու բարեկարգումը՝ Օսմ. «բարեկենսամ» կառավարութեան տակ, ինչպէս Այաթէֆանօի մէջ: Եւ թրքական գլխաւոր պատերազմի Գարաթոտորի փառայի, բսել է Բ. Դրան, խորհուրդով էր, որ հայութիւնը պատերազմի կը զրկէր ու կը զիջէր եւրոպական պետութեանց Խորհրդաժողովին: Ի հարկէ, Բ. Դուռը իր ճարտիկ խաղերէն մին էր որ կը խաղար: Ան փոքր Ասիոյ քրիստոնեաները առաջ կը քշէր, որպէսզի եւրոպ. Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն անջատելուն առաջըր առնէր՝ փաստարկելով եւրոպ. խորհրդաժողովի առջեւ, թէ եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն համար բացառիկ վիճակ ստեղծելը աննպատակալարմար է, քանի որ այդ վիճակին ենթարկւած ուրիշ քրիստոնեաներ ալ պահանջներ կը դնեն, ուստի հարցը ընդհանուր բարենորոգումի խնդիր է: Եւ Թուրքերը այս խաղին մէջ երբ չյաջողեցան, պալատէն (Համիտ) ճնշում բանեցեցաւ Պատրիարք Վարժապետեանի վրա, որ հայկական Պատերազմութիւնը ետ կանչէ Պերլինէն, եւ Պատրիարքը մերժեց:

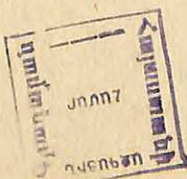
Արեւմտահայ ղեկավարութիւնը միշտ պաղ մնաց ու բաղձանք չունեցաւ կցելու Ռուսիոյ, ուր իր եղբայրները համեմատաբար շատ աւելի տանելի պայմաններու մէջ կապրէին: Ծանօթ է Գէորգ Կաթողիկոսի ուստաեցութիւնը, այնքան յամառ, որ ո եւ է կերպով չաջակցեցաւ Վարժապետեանի ջանքերուն հայկական հարցին մէջ, մերժեց միջամտելու ուստական դահին մօտ, Փեթերսպուրկ զրկւած Նարպէյին չօգնեց: Ծանօթ է նոյնինքն պոլսական ղեկավարութեան մտածողութիւնը: Ազգային Ժողովի բեմէն Պատրիարք Վարժապետեան հանդիսաւորապէս յայտարարեց, թէ Օսմ. պետութեան մէջ Հայերը միայն Ֆիզիքապէս կը տուժեն ու կը հարստահարւին, մինչ Ռուսիոյ մէջ՝ նաեւ հոգեպէս, որ աւելի վտանգաւոր է: Ռուսաստանին կցելու մասին հոս - հոն արտայայտւած ձայները, որոնց ամենէն ուժեղը կողմար Թիֆլիսի «Մշակ»-էն, Արծրունիի բերնով, երբեք ընդհանրական չղարձան ու հայ քաղաքական մտածողութեան գիծը չկազմեցին:

19-րդ դարու հայկական քաղաքական մտածողութեան այս երկու հիմնական ուղղութիւնը պարզելէ ետք՝ անհրաժեշտ է կանգ առնել այն իրողութեան վրա, որ հայ Ժողովուրդը չափազանց բարձր յոյսեր էր կապած միշտ ու կը կապէր եւրոպական պետութեանց միջամտութեան վրա: Քրիստոնեայ ազգ էր հայութիւնը, եւրոպան եւս քրիստոնեայ էր: Պէտք էր որ փրկէր զինք: Այս միամիտ եւ տեսլապաշտ լմբոնումը մինչեւ վերջն ալ մնաց հայ քաղաքական մտածողութեան գիծերէն մին:

Հայ ժողովուրդի հաւաքական միտքը տարօրինակ երանդներ ունի: Մինչ հայ անհատը իր անձնական կեանքին մէջ շատ իրապաշտ է, վերացականը ու ցանկալին կը զանազանէ գործնականէն ու հնարաւորէն, հայ հաւաքական միտքը միշտ ալ եղած է խոէալիստ, արդարութեան, աղատութեան եւ այլ վերացական նշանաբաններու անվերապահ հաւատացող ու իր փրկութեան համար դուրսէն շատ բան տկնակալող: Երբեք ինքզինքին հաշիւ տւած չէ, թէ ինչո՞ւ Անդրիա կամ Ռուսիա պիտի ազատագրէին զինք, պարզապէս իր քրիստոնեայ կամ մշակութային ազգ մը ըլլալուն համար: Հայութեան քաղաքական միտքը երբեք լրիւ չըմբռնեց թէ քաղաքական կեանքի մէջ միայն չահն է ամէն ինչ վճռողը, եւ ուժն է միայն հաշիւ առնողը: Եւ իրաւապահանջի դերով անընդհատ դժգոհած է, թէ Եւրոպան կը դաւէ, խոստմնադրուծ է, եւ այլն, առանց ինքն իրեն հաշիւ տալու, թէ պահանջ առաջադրող ազգ մընք իր կողմէ ի՞նչ ուժ կառաջադրէ, ի՞նչ շահեր կը խոստանայ, ի՞նչ թւական ու շօշափելի նիւթական ուժ կը ներկայացնէ: Այս տեսակէտէն խիստ բնորոշ է յիշել, որ Այասթէ-Փանոսի բանակցութեանց ատեն, երբ Վարժապետեան գաղտնի կը խօսէր Պոլսոյ անգլիական դեսպանին հետ, այս վերջինը դիտել կուտայ, թէ Հայերը շատ բան պէտք չէ տկնակալեն ստանալ, քանի որ ո եւ է յեղափոխական եւ ըմբոստական շարժում կատարած չեն, եւ կազմակերպական ո եւ է ուժ չեն ներկայացներ: Այս դիտողութեան ի պատասխան՝ Պատրիարքը կրտէ թէ՝ Եթէ այսպիսի շարժում մը օգտակար կը նկատուի, կրնանք ձեռքի տակէ սանկ բան մը սարքել... Ի՞նչ միամտութիւն: Պոլիսը, որ լոյս ու աղատութիւն կաղաղակէր, չէր ըմբռնած, որ աղատութիւնը երկարատեւ պարքարով, արիւնով, քրտինքով ձեռք կը բերւի, եւ պէտք է այդ արիւնը ու պայքարը արդիւնաւորող ուժի կերտել նախ եւ առաջ:

Ի հարկէ, հայկական ղեկավարութիւնը հետագային քիչ - քիչ սկսաւ ըմբռնել Եւրոպայի հոգին, երբ իրարու ետեւէ յուսախաբութիւններ կրեց: Անոր ինչքը սկսաւ քիչ - քիչ գլուխը դալ, երբ Պիդմարքի բերնէն լսեց, թէ ամբողջ հայկական խնդիրը բոմէրանցի մեռած զինուորի մը ոսկրոտիքը շարժեր Գերմանիոյ համար, երբ Խրիմեանի բերնէն լսեց, Պերլինէն վերադարձին, հերիսայի եւ երկաթէ շերեփի նշանաւոր պատմութիւնը, երբ Տիգրայէլի բերնէն լսեց, թէ «անգլիական մարտանաւերը Արարատ չեն կրնար բարձրանալ», եւ երբ իմացաւ, թէ ռուս Լոբանովներուն համար Հայաստանը պէտք էր միայն առանց Հայու...:

Եւրոպական պետութիւնները Պերլինի 61-րդ յօդւածով ոչ թէ

Հայերու վիճակը կը ձգտէին բարւոքել, այլ թրքական դործերուն միջամտելու պատրուակ կը ծառայեցնէին զայն: Ամէն անգամ որ հայկական նահանգները արիւն կը փսխէր կամ ջարդեր տեղի կունենային, ամէն անգամ որ թուրքիոյ դէրքը այս կամ այն ձեւով կը տկարանար, քրիստոնեաներու պաշտպանութեան դաշինքը իրենց զրպանը՝ եւրոպական պետութիւնները թուրքիայէն մենաշնորհներ կորզելու կը ձգնէին եւ իրենց շահերը կը հետապնդէին: Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու հայկական ամէն փորձ, 19-րդ դարու վերջերը տեղի ունեցած յեղափոխական ամէն ցոյց եւ դործունէութիւն, Պապը Ալիի, Պանք Օթոմանի, Սասունի Ապստամբութիւն, եւայլն, պատրուակ կը դառնային, որ թուրքիա քափիթիւլասիոններու օղակին մէջ սեղմւէր հետզհետէ, անանց Հայերուն ո եւ է բարւոքում ընծայելու:

5.- ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԳՈՐԾԱԴՐԱԾ ՃԻԳԵՐԸ

Ինչպէս ըսինք, հայ ժողովուրդը ամենայն սաստկութեամբ իր վրա կը կրէր Օսմ. պետութեան յոռի կարգերու բոլոր ծանր հետեւանքները եւ դաժան լուծը: Անիկա ուրիշ ձգտում չունեցաւ ամբողջ 19-րդ դարուն, եթէ ոչ իր վիճակին բարւոքումը՝ բարենորոգումներու միջոցով, որ պիտի նշանակէր նաեւ Օսմ. կայսրութեան ուժեղացումը ու ներքին հզօրացումը: Երբեք անջատական չեղաւ, անջատական քաղաքականութիւն չվարեց, չդաւեց երկրին, կատարեց իր բոլոր պարտքը լիուրի: Եւ երբ տեսաւ, որ բոլորը կեղծ են ու ապարդիւն, աղաղակն ու լացը անզօր են, սկսաւ քիչ - քիչ կաղմակերպել, ու առաջացնել յեղափոխական նորակազմ կուսակցութիւններու միջոցաւ յեղափոխական պայքար: Անոր յեղափոխական պայքարն ալ լոյալ էր ու Օսմ. կայսրութեան ազատագրման կը ծառայէր: Հայ յեղափոխութեան գործ դրած բոլոր ճիգերը այս հունէն դուրս չեկան: Ան կոնակէն չդարկաւ թուրքիոյ ո եւ է առթիւ, նոյն իսկ 1914-ի մեծ պատերազմին ճիգ չըրաւ ներսէն պայթեցնելու պետութիւնը, որ կրնար եւ պէտք էր որ ընէր: Հայկական շարժումը հանդիսացաւ բողոքի ցոյց, Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու ճիգ, հարստահարող պաշտօնեաներն ու չարազործ աւատապետները պատժելու նեմեսիս: Ասկէ աւելին չէ՞ր կրնար ընել իր տկար ուժերով: Դժուար է ըսել. բայց եթէ պայքարին ահաւորութիւնը պատկերացնէր, թերեւս ընէր: Փաստը այն է, սակայն, որ յեղափոխական շարժումը մնաց աւելի շատ դադափարական շարժում եւ համայն

երկիրը ընդգրկող, պետութեան դէմ ուժ ներկայացնող պատկառելի
չափերու չհասաւ:

Հայ յեղափոխութիւնը կուլ չմղեց թուրք ժողովուրդին դէմ,
ոչ ալ պետութեան դէմ, այլ միայն բարեկարգում ու ազատ կարգեր
որոնեց: Ան թշնամի չնկատեց տիրող տարրը, այլ վարչական վատ
կարգը ուղեց փոխել: Օսմանցի ուղեց ըլլալ ու մնալ իր քաղաքական
հասկացողութեամբ: Եւ այս հիմնական գծէն ալ բխեցաւ, իմ խո-
նարհ կարծիքով, Հայոց բովանդակ ողբերգութիւնը: Ոչ մէկ ժողո-
վուրդ օտարին լուծէն ազատած չէ հաւատարիմ մնալով նոյն օտար
պետութեան ու ջանալով բարեկարգել զայն: Պէտք է, անհրաժեշտ
է, որ պահանջողը թշնամանայ մերժող, ճշող ազգին հետ, արիւնի
պայքար մղէ, խղէ իր ճակատագիրը անորինէն, որպէսզի տեղ հաս-
նի: Այս դիժը պակսեցաւ հայկական շարժման, դժբախտաբար:

1914-ի ահաւոր եղեռնէն ետքն է միայն, որ Հայոց անկախու-
թեան ու պետականութեան հարցն ու ըմբռնումը ծնած ու զարգա-
ցած են: Անկէ առաջ այդպիսի հաշի առնելիք երեւոյթ գոյութիւն
չէ ունեցած մեր կեանքին մէջ: Այս ըմբռնումը, այս հասունութիւ-
նը, դժբախտաբար, չատ ուչ քաղաքական տեսակէտ դարձաւ: Եթէ
այս միտքը 1878-ին խմորէր ու մշակէր, այսօր հայ ժողովուրդի
բախտը տարբեր տնօրինւած պիտի ըլլար, հաւանաբար, հայ պայ-
քարը տարբեր հունով պիտի ընթանար, հայ յեղափոխական շարժու-
մը տարբեր ծաւալ ստացած ու տարբեր տարողութիւն ի յայտ բե-
րած պիտի ըլլար:

Հայութիւնը լաւ չըմբռնեց, որ Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնե-
այ ազգերը մէկիկ մէկիկ կազատագրւէին թրքական դաժան լուծէն,
այո՛, բայց կազատագրւէին անջատելով Օսմ. կայսրութենէն յեղա-
փոխական - ապստամբական ֆանապարհով, ոչ թէ միայն բողոքի ու
լացի բանաձեւերով կամ Եւրոպայի համակրանքը հրաւիրող ցոյցե-
րով: Յունաստան արեան հեղեղներու մէջ խեղդեցաւ, հերոսական
ճակատամարտներ մղեց, մինչեւ որ տիրացաւ իր ազատութեան:
Նոյնը՝ Պուլկարներու համար: Նմանապէս՝ Սերպեր եւ այլ քրիս-
տոնեայ ազգեր: Եւ եթէ Եւրոպան օգնեց անոնց կամ լսեց անոնց դա-
տը, նաեւ այն պատճառով էր, որ զէնքի դիմած էին անոնք, այս
գետնի վրա վարանում չէին ճանչցած, իջած էին պատերազմի ան-
հաւասար դաշտը եւ իրաւունքը արիւնով կը ջանային խլել: Եւրո-
պական Թուրքիոյ հողերէն արշաւող ռուսական բանակները Օսմ.
կայսրութեան հպատակ քրիստոնեայ ազգերու ղինու աջակցութեամբ
է որ առաջ կը մղւէին դէպի Թուրքիա, եւ այս պատճառով էր, որ

դուրսի աջակցութիւնը արժէքի կը վերածւէր ու արդիւնք կառաջացնէր :

Այսաթէֆանոյի եւ Պերլինի դաշնադիրներու առթած յուսախարութիւններէն ետք՝ հայ առաջաւոր մտաւորականութիւնը, թէ արեւելահայ եւ թէ արեւմտահայ հատաճներու մէջ, ըմբռնեց կացութիւնը եւ, ճիշտ գնահատելով Հայոց աշխարհին սլարտադրած պայքարին էութիւնը, սկսաւ կազմակերպել որպէս յեղափոխական գործօն ուժ : 1880-ական թւականներէն ետք ծլան ու զարգացան հայկական կուսակցութիւնները՝ Արմենական, Հնչակեան, եւայլն : Եւ որպէսզի շարժումը համահայկական բնոյթ ստանար, արգասաւարւէր՝ կազմւեցաւ, 1890-ին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ուրիշ բան չէր, այլ հայ յեղափոխականներու դաշնակցութիւն, այսինքն՝ յեղափոխական ուժերու համադրութիւն, կեդրոնացում ու ընդհանրացում :

Բոլոր կուսակցութիւններն ալ, բայց յատկապէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հերքելեան աշխատանք կատարեցին Հայոց ազատագրական շարժումը յեղափոխական ճանապարհով նւաճելու տեսակէտը ընդհանրացնելու : Այս էր միակ բաց ճամբան :

Հրաշապատում էջեր ունի մեր ազատագրական կէս դարու շարժումը իր արամադդեան տիպերով, իր անհամար անթիւ նահատակներով ու զիւցաղներով :

Ո՛չ մէկ ժողովուրդի հերոսապատումը աւելի հրաշալի ու վիպական չէ, որքան Հայոց արիւնամարտը : Ո՛չ մէկ ժողովուրդի մարտիկները աւելի մեծ չեն, աւելի հերոսական չեն, որքան Հայոց մարտիկները : Հայութիւնը, որ վեց դարէ ի վեր քնացեր էր, իր անմահ զիւցաղնական տիպարներով ապացոյցը տաւ անդամ մը եւս, թէ ինքը նոյնքան ուղիւնակ ազգ է, որքան մշակութային, որ հին օրերու Վահագներու եւ Տիգրաններու ցեղը կապրի իր մէջ, որ Մուշեղ Մամիկոնեաններու արիւնը կը հոսի տակաւին իր երակներուն մէջ : Հայ Փէտային, հայ ոմրածիզը, հայ յեղափոխականը, հայ ահաբեկիչը, հետադային հայ կամաւորն ու զինուորը անմեռ եւ անժխտելի փաստեր տւին, թէ հայութիւնը մարտական առաքինութեամբ ազգ է եւ իրբեւ այդպիսին վստահելի ուժ է :

Յեղափոխական կուսակցութիւններու, առանձնապէս Դաշնակցութեան այս մարդի մէջ գործադրած ապշեցուցիչ, պատմական ընդարձակ ճիգերը չգօրեցին սակայն, որ այս տեսակէտը ընդհանրական դառնայ ու հայ ազատագրական պայքարը վերածէ միահամուռ հայ յեղափոխական պայքարի : Հայաստանէն դուրս ապրող ու շըն-

չող բարձր ղեկավարութիւնը, Վարժապետեաններու ու Խրիմեաններու յաջորդող առաջաւոր դասը չըմբռնեց, որ Օսմ. կայսրութեան եւ հայութեան իրական փրկութիւնը միմիայն յեղափոխութեան փրկարար միջոցով կուգայ եւ պէտք է ամէն ջանք, ամէն մտասեւեռում այդ գծով լարել: Ո՛չ թէ յեղափոխութեան, այլ յեղափոխութեան ընդհանրական չգառնալուն մէջ է հայութեան աղէտի բանալին: 19-րդ դարուն ծագող ու զարգացող հայկական հարցի ելքը իրերու միակ տրամաբանական եզրակացութեան — յեղափոխութեան մէջ էր: Ուրիշ ճամբայ չկար: Ամէն ճանապարհ փակ էր: Փորձւած ու ձախողւած էր: Կացութիւնը ուրիշ ո եւ է ելքի դուռ չունէր: Առարկայական պայմաններու միակ առարկայական հետեւանքը յեղափոխութիւնն էր:

6.- ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յարդ բուսածներէն յտակ կը դառնան, որ 1) Օսմ. կայսրութեան յոռի կարգերը ընդհանուր էին, ոչ թէ միայն Հայերու համար: Եւ այս յոռի կարգերուն չհանդուրժելով է, որ քրիստոնեայ ազգաբնակիւթիւնները իրարու ետեւէ կանջատէին, երբ որ հնարաւորութիւնը կը ներկայանար՝ ապստամբելով կեդրոնին դէմ եւ աջակցութիւն գտնելով դրօժ ուժերէն, առանձնապէս Ռուսաստանէն: Առանձին հակահայկական քաղաքականութիւն դոյութիւն չունէր Օսմ. կայսրութեան մէջ, այսինքն զուտ Հայերու դէմ ուղղւած թշնամական քաղաքականութիւն մը չէր մղէր: Հայերը կը տառապէին ամբողջ երկրին մէջ իշխող վատ ու խտրական կարգերուն պատճառով: Առաջին անգամ ըլլալով Սուլթան Համիտ Բ. էր, որ շեշտակի հակահայ քաղաքականութիւն վարեց: Ան էր, որ սխտեմ դարձուց ջարդերն ու զանգաձային կոտորածները. ա՛ն էր, որ հալածանքները որոշակի ազգային թշնամանքի հունին մէջ դրաւ, բանտերն ու արտորաւարները լեցուց երկրին լաւագոյն զաւակներովը, հիմնեց ու իրր չարիքի գործիք առաջ քշեց քրտական համիտի կոչւած զինուորական դասը:

Ան էր, որ հիմնաւորեց համապլաւ գաղափարականութեան ճակատելու կամ դիմադրաւելու մտօք, համիսլամութեան գաղափարը, այսպէս Օսմ. կայսրութեան տալով զուտ իսլամական առաջնորդող պետութեան մը դերը, ուր քրիստոնեաները, եւ անոնցմէ ամենէն տկարը՝ Հայը, բնականաբար աւելի եւս պիտի մնային ըստ ու ստրուկ:

Հետագային, ազատութեան եւ յառաջդիմութեան կեղծ անունին

տակ թաղնւած Իթթիհատի խմբակը, որ դահլնկէց ըրած էր «արիւնոտ Սուլթանը» եւ իշխանութիւնը դրաւած, անւանապէս ալ սահմանադրական Միապետութեան կարգը հաստատած, չվարանցաւ 1914-ի մեծ պատերազմին մէջ նետել Օսմ. կայսրութեան բախտը, եւ, առիթէն օգտուելով, Համիտի հայահալած քաղաքականութիւնը իր լրումին հասցնել՝ Փրիլիքապէս բնաջնջելով կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող հայութիւնը: 1914ին՝ Անգլիոյ ու Ֆրանսայի դէմ դէնք վերցնող թուրք ղեկավարութիւնը ամէն կամուրջ այրած էր եւ, մղւած Ռուսաստանի առհաւական երկիւղէն, պիտի չը խնայէր ներքնապէս մաքրել քրիստոնեաները, անոնց հետ միասին հրապարակէն սրբել ջանալով բարենորոգումի կամ հայկական ո եւ է հարց:

2) Տրամաբանական, իրերու հարկադրանքէն բխած մեր վերածնունդը տրամաբանօրէն ալ պիտի վերածէր քաղաքական զարթօնքի ու պիտի զգենուր յեղափոխական - ազատագրական շարժումի կերպարանը: Ասկէ տարբեր հետեւանքի չէր կրնար հասնիլ Բաֆֆիներու եւ Վարժապետեաններու առաջ մղած շարժումը եւ պէտք չէր որ հասնէր: Անոնք էին, հայ առաջնորդները՝ Պատրիարքի գլխաւորութեամբ եւ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Ժողովի առաջնորդութեամբ, հայ մտաւորականութիւնն էր ամենուրեք, որ դրաւ հայկական հարցը եւ չէր կրնար չզննել: Անոնք էին, որ դիմեցին Եւրոպայի եւ չէին կրնար չդիմել: Անոնք բերին շարժումը եւ չէին կրնար չբերել:

3) Բայց երբ բերին շարժումը, պէտք էր որ շարունակէին դայն հասցնելու իր տրամաբանական վախճանին — յեղափոխութեան միջոցով ազատագրում:

Բայց, դժբախտաբար, Հայոց պատմութիւնը ուզեց, որ այսպէս չընթանայ մեր կեանքը: Յեղափոխութիւնը եկաւ աւելի ուշ եւ համահայկական չգարձաւ, հակառակ յեղափոխականներու ճիգերուն:

Միտքերը պղտորեցան: Համիտի հիւսած հալածանքներուն տակ կամքերը սկսան թուլանալ: Մայրաքաղաքի մէջ նստած ղեկավարութիւնը, որ Այասթէֆանոյի եւ Պերլինի մէջ հայկական հարցն էր անցուցած, երբ տեսաւ, որ դործը վտանգաւոր փուլերու մէջ կը մըտնէ, երբ արիւնի հոտը առաւ, երբ կռահեց, որ ազգ ազատագրելը հարանիքի երթալ չէ, այլ արիւնի պայքար, կամացուկ մը ետ քաշւեցաւ, ուզեց շարժումը կէս ճամբան թողուլ, լքել: Բայց շարժումը սկսիլը մարդոց ճիգերէն ու կամքերէն կախում ունէր, իսկ դայն ո՛ւր կանգնեցնելը՝ ո՛չ ոքի կամեցողութեան չէր հնազանդեր: Տարեքը

կը շարժէին, իրերը իւրենց բնական ընթացքէն չէին շեղեր: Եւ չէն-
դեցան:

Պերլինի ֆիասկոյից յաջորդող շրջանին, հայկական կեդրոնա-
կան ղեկավարութեան ամբողջ քաղաքականութիւնը, որ կարելի է
բնորոշել օրմանեանախանութիւն անունով, ոչինչով արդարաւանքի չէ
սպառնալիքեան դատաստանին առջեւ: Աղայական երկչոտի ու խոհե-
մի հոգեբանութիւնը, որ ծառացաւ յեղափոխական շարժման դէմ,
Հայոց կեանքի ընթացքը իր բնական հունէն շեղեցնելու աղէտալի
փորձ մըն էր, որուն հետեւանքները եղան աղէտալի: Խրիմեաններու
եւ Վարժապետեաններու յաջորդ սերունդը՝ անարժան ղեկավարու-
թիւն եւ վախկոտ ազգային վարչութիւններ Պոլսոյ մէջ, չքալեցին
իրենց նախորդներու բացած արահետէն: Եւ իրենց իսկ ջատագոված,
փառաբանած լուսաւորութիւնը, սահմանադրութիւնը, կրթութիւնը,
որուն համար այնքան շունչ ու մեղան սպառած էին 19-րդ դարուն,
ուրիշ բանի չյանգեցան, եթէ ոչ ահաւոր արիւնահեղութեան՝ վախ-
րազ թշնամիի մը ձեռքով, որ ոչ սպառնալիքէն կը խրտչէր, ոչ ալ
կայսերական շահեր տեսնելու դիտակցութիւնը ունէր:

Հայ կղերը, որ կը վարէր Հայոց ճակատագիրը, եւ հայ ղեկա-
վար դասը, որ դրսէն կը փորձէր փրկել հայութիւնը խոհեմութեան
քարոզներով, չուզեց ըմբռնել, թէ ինք դորձ ունէր թուրքին հետ,
որ դիւտորական ժողովուրդ էր, ոչ թէ շինարար ու մշակութային
ազգ, որ ջարդած էր դարերով ու նորէն նոյն գէնքին պիտի դիմէր՝
երկիրը խորտակելու իսկ դնով: Ան չըմբռնեց, թէ թուրքին լուծը
նետող քրիստոնեայ. միւս ժողովուրդները բան մը դիտէին, որ Օսմ.
կայսրութեան հունէն դուրս կուգային ամէն դնով, ոչ թէ կամակո-
րօրէն կը յամառէին մնալ ներսը ու կը ջանային բարեկարգել թուր-
քիան, եւ կամ ընդհ. բարեկարգութենէն սպասել իրենց կացութեան
բարելաւումը: Ան չկշռեց, թէ Հայոց ու Մերձաւոր Արեւելքի պատ-
մութեան մէջ իսլամի ու քրիստոնեայի միջեւ երբեք իրաւահաստատ
ու տանելի կենցաղ չէ արձանագրւած, այլ միշտ թուրքն է իշխած,
եւ առկէ տարրեր կենցաղ ակնկալելը առնւաղն իւր-ուրի չէ: Ան մեր-
ժեց հասկնալ, թէ փրկութեան միակ ճամբան թուրքին հետ թշնա-
մանալ դիտնալն է, ազդովին, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ հայկական
ազգային ամբողջական ուժերը, անոր կարողական բովանդակ դորու-
թիւնը հրապարակ նետել յարմար բոլէին:

4) Հայութիւնը չդիտցաւ իր սեփական ուժին արժէքը եւ զայն
երբեք համայնօրէն կադմակերպելու ճիգը չբռաւ: Յեղափոխական
կուսակցութիւններու բոլոր փորձերը այս ուղղութեամբ լրիւ յաջո-

ղուծեամբ չսլակեցան: Ասոր պատասխանատուն ինքը՝ դրսի բարձր ղեկավարութիւնն է, որ համեմատաբար ապահով մայրաքաղաքներու մէջ նստած՝ ուղեց արիւնի վտանգէն խուսափելու և, իր մորթին վրա չղզալով՝ բնաշխարհի զուլումը՝ կէս ձգել ուղեց իր իսկ խախտած յեղափոխութեան շարժումը: Ասոր պատասխանատուն ինքը հայ պահպանողական դասն է՝ Պատրիարք, առաջնորդ, վարժապետ, երեսփոխան: Ի հարկէ, եղան յարգելի բացառութիւններ, որոնք անցան յեղափոխական շարժման գլուխ, նահատակել գիտցան, ժողովուրդը ոտքի հանելու ճիգ ըրին, բայց բացառութիւնները բացառութիւն մնացին ընդհանուր երեւոյթին մէջ: Հայկական յետադիմականութիւնը, ոչ - յեղափոխականութիւնը, հակա - յեղափոխականութիւնը՝ հանգիստացան զինակիցը թուրքին, որ 1915-ին հայութիւնը փորձեց գերեզման իջեցնել ու թաղել Տէր - Զօրի անապատներուն մէջ: Այս մտայնութիւնն էր դարձեալ, որ նոյնիսկ Հ. Հանրապետութեան կազմաւորման շրջանին, աւելի քան 600 տարիներու ստրկութենէ ետք առաջին հայկական պետութեան հիմքը դնելու շրջանին, լիովին չգնահատեց նորաստեղծ պետութեան արժէքը, կուսակցադար կիրքով հեռու մնաց անկէ և զօրավիգ չհանդիսացաւ անոր: Այս մտայնութիւնն է դարձեալ, որ 1920-էն ի վեր խունկ կը ծխէ օտար բռնաւորին առջեւ՝ միշտ օտար ուժէն վախցած, միշտ իր սեփական ուժը ստորագնահատող:

Ասիկա պատմական ապշեցուցիչ զարտուղութիւն մըն է, որ ո և է ազգի մօտ արտայայտած չէ: Ամենուրեք, օտար լուծերէն աղատագրելի փորձող բոլոր ազգերու մօտ պուրժուազիա կոչւած խաւը գլուխը կանգնած է ազգային ազատագրական շարժման: Հայութիւնը բացառութիւն կազմեց այս ընդհանուր կանոնէն:

Հայութիւնը շատ ինչ ակնկալեց Եւրոպայէն: Մենք չենք ուղեր արդարացնել եւրոպական զիւանազիտութեան մեղքերը: Բայց պատմութեան մէջ զիւանազիտութիւն ըսածը եղած է երբ և իցէ տարբեր: Դիւանազիտութիւնը կը խաբէ: Ասիկա իր նկարագիրն է: Ժողովուրդները պարտաւոր են գլխի իյնալ, ըմբռնել այս տարրական ճշմարտութիւնը և յետոյ դուրս գալ ճակատագրական պայքարներու: Դիւանազիտութեան վրա յոյս դնողներ, զիւանազիտութենէն յուսախար չըլլալ ցանկացողները պիտի ունենան իրենց զիւանազիտութիւնը, որ է ուժը:

Եւ Օսմ. կայսրութեան մէջ, 19-րդ դարուն՝ մինչև 1914, հայութեան միակ զիւանազիտութիւնը պիտի ըլլար վերէն վար միայն

մէկ բան, — ուժ ամբարել, կաղմակերպել, թշնամանալ թուրքին հետ եւ յիշատիւթիւն, ղէնքով չափել թշնամիին հետ :

Ո՛վ կրնայ ժխտել, որ այսօր մեր վիճակը բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար, եթէ այս վճռականութիւնը զոյալութիւն ունենար, եթէ հասունցած ըլլար այս քաղաքական հիմնական միտքը, 1914-ին, եթէ մենք զիտնայինք Օսմ. պետութեան մէջ ներսէն երկիրը պայթեցնելու չափ յստակատեսութիւն ունենալ: Այսպիսի վճռականութիւն մը, թերեւս, պարտադրէր, որ Պոլսոյ թուրք ղեկավարութիւնը զիւրաւ համարձակէր պատերազմի մէջ մտնել: Այսպիսի վճռականութիւն մը կրնար անդամալուծել թուրքիան ներքնապէս, որովհետեւ որքան ալ Հայերը ցրած էին թուրքիոյ մէջ ամենուրեք եւ մեծամասնութիւն չէին կաղմեր, բացի քանի մը վայրերէ, այսուհանդերձ այնքան չօշափելի ուժ էին, որ կրնային անշարժութեան մատնել երկիրը, ամէն անկիւնէ խոռվութիւն յարուցանել, պետութիւնը մատնել անելի ու անդամալուծման: Կամ առնուազն կրնային արդիւնէ Օսմ. կառավարութեան մասնակցութիւնը մեծ պատերազմին, որով նաեւ կանխած կըլլային հայկական մեծ աղէտը:

5) Հայութիւնը իսլամական ուկիանոսի մը մէջ էր որ կապէր: Դարերով ապրած եւ տառապանքէն, հալածանքէն ու դուլուժէն զատ ուրիշ բան տեսած չէր: Ի՞նչպէս կրնար, հայկական հարցը առաջագրելով, մտածել, թէ այդ իսլամական շրջապատը պիտի փոխել եւ տարբեր վերաբերում պիտի տիրէ: Ասիկա քիչ մը չափէն աւելի միամիտ սպասում չէ՞ր: Հայերը եւ անոնց ղեկավարները զիտէին, որ երկրին մէջ հանդուրժողները կը տառապին, իսկ չդիմացողները կը զաղթեն ու կը կորսնեն դարերով: Գիտէին նաեւ, որ թուրքին լուծէն ազատողները՝ Ռուսաստանի ձեռքին տակ աւելի տանելի կեանք ունէին:

Արդ, կամ այն է որ հայ ղեկավարութիւնը պիտի հաշուէր առաջին իսկ օրէն իսլամանալու եւ իր ճակատադիրը թուրքին հետ միաձուլելու, ինչ որ անհնարին էր ցեղային, մշակութային, պատմական, կրօնական, բարքային, ընկերային եւ այլ անջրպետներու պատճառով, քանի որ երկու բեւեռները — հայ եւ թուրք — ու եւ է չեւով անյարիր էին, եւ կամ իսլամական լուծը ղէն չալրաւ լու մտառեւոտմը պիտի ունենար:

Պոլսոյ մէջ հայկական հարցը առաջ քշողները, Այսթեֆանօ ու Պերլին վաղող ղեկավարները, որոնք այնքան ջանք դրնէին Հայկական Հարցին ծնունդ տալու, նոյն Պոլսոյ մէջ չուճեցան իրենց դժին հետեւողները: Հետագայ սերունդը չքաւեց նախորդին ճամ-

րէն: Պոլիսը չմտածեց, որ Խրիմեանի բերնով Մայր Եկեղեցիին մէջ «երկաթէ շերեփի» պատմութիւնը լսող Հայը, կամ Սուլթան Համիտին երեսն ի վեր «Պատրիարքարանէն կը նախընտրեմ կախիլ, քան Հայկական Պատուիրակութիւնը Պերլինէն ետ կանչել» աղաղակող Վարժապետեանի խօսքը լսող Հայութիւնը յեղափոխութեան պիտի դիմէր, յեղափոխական կուսակցութիւններ պիտի կազմէր, որ փրկուէր:

Ծաւալուն, ամբողջ Հայութիւնը ընդգրկող յեղափոխութիւնն էր միակ փրկութիւնը, իրերու երկաթէ հարկադրանքէն ծնող միակ ուղիղ ճամբան: Յեղափոխութեան դէմ կեցողներն եղան, որ շեղել փորձեցին Հայութեան պատմութեան գիծը, եւ ատուի գլխաւոր պատասխանատուն են հետագայ ընդհանուր աղէտին:

Այսօր ալ նոյնն է պայքարը Հայութեան քաղաքական մտածողութեան մէջ, ուր կայ երկուութիւն՝ թէ Թուրքիայէն եւ թէ Ռուսիայէն խղճելու վերաբերմամբ: Պոլշեիկ հայերու ու անոնց գիծը ջատագովող տարրերու եւ հայ ազգային անկախութեան պահանջը առաջադրող ուժերու միջեւ նոյն հիմնական ճեղքածքն է: Փրկութիւնը երկրորդ գծին մէջ է: Այսպէս կրուն Հայկական Հարցի ծագումն ու դարգացումը ու մեր մօտաւոր պատմութեան տւած անսրբալական դասը:

Փարիզ

